

МЕЖДУ ФАКТА И ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА: КОНФИГУРИРАНЕ НА ПОЛЕТО НА ЛИТЕРАТУРНАТА ИСТОРИЯ

Виолета РУСЕВА
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България
Email: ruseva_violeta@abv.bg

BETWEEN FACT AND INTERPRETATION: CONFIGURING THE FIELD OF LITERARY HISTORY

Violeta RUSEVA
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
Email: ruseva_violeta@abv.bg

ABSTRACT: An analysis of the configuration of the field of literary science requires a stance towards the personal research systems. The literary historian resides in the rupture of times, in which the past highlights its layers from the perspective of the present. For Ivan Shishmanov, Boyan Penev, and Mihail Arnaudov, the role of the literary historian is an obligation to a history that is on the verge of disappearing and whose evidence must be preserved. Each of these scholars positions himself between the provision, description, and arrangement of the Bulgarian National Revival archives, between the availability of documents as objects and the constant semantic openness of the facts contained within them to systematization and interpretation. The literary historian's position is to cross the diverging multiplicity in the valid reiteration of basic-level facts and to highlight it in the high levels of abstraction. Life in difference is the focus of the individual literary-historical optics. Each expansion of the context to incorporate additional individual systems or to adopt an alternative perspective produces a rupture. As discursive events, such ruptures must be viewed via a metaperspective.

KEYWORDS: Ivan Shishmanov, Boyan Penev, Mihail Arnaudov, individual research systems, metaperspective

Студията – институция. Програмата по фолклор като история

Уважението към факта е достойнство на историческото мислене. И негова същност. От тази позиция следосвободенската наука започва да историзира. Възраждането започва да се мисли като епоха, която трябва да бъде съхранена в документи, запазена в свидетелства, културно пренесена в разкази. Публикациите на Ив. Шишманов, които обнародват открити ръкописи или оповестяват неизвестни факти, имат документална основа и се приемат като научни събития. Изследванията на „литерар-историка“ са в прекия смисъл на думата – емпирични, основани на личен издирвателски опит, на непосредствена работа по наличността на фактите: датиране, установяване на авторство на творби, разчитане на ръкописи. След Шишманов аналитичната критика към факта, към документа (откриване, проучване, изясняване, публикуване) се постановява като научна договореност и задължение. Студиите на Шишманов проявяват Българското възраждане като епоха с уникална проявеност, определни граници и вътрешна периодизация. Публикациите му документират базисно бъдещи изследвания и задават възможност за предстоящи литературноисторически проблематизации¹.

Студията на Ив. Шишманов „Значението и задачите на нашата етнография“, поместена в първата книжка на СбНУНК за 1889 г., е обявена програма за бъдещи проучвания по фолклор. Шишманов въвежда в културен обсег определени факти – ръкописни сборници, писма, издадени фолклорни сбирки. Спрямо Възраждането литературната наука е в състояние на усилено и в отношение на възторжено набавяне на фактологичното поле. Последователността на

¹Поставени от Шишманов въпроси, проследени през последващи проблематизации в изследователското поле, са интерпретирани в разделите „Въобразено и обусловено в типологиите, през които се мисли българската литература от XIX в.“ и „Периодизация и наджанрови трансформации“ в: Аретов, Н. Българската литература от епохата на Националното възраждане. – София: Изд. „Кралица Маб“, 2009, с. 40–52.

литературноисторическата работа на Ив. Шишманов по Българското възраждане ще покаже, че вън от фактологията няма система на осмисляне. В колебание между проблематизираща студия и библиографски опис, „Значението и задачите на нашата етнография“ е изградена на текстови нива, смислово разслояващи се над и под линията на цитиране. Концентрацията на факти, които се привеждат и изясняват, изисква необичайно текстово подреждане, при което бележките под линия несъразмерно превишават текста на определени страници. Фактологична „руда“ е подходяща метафора на изключителната информативна плътност на студията. Отнесен към необичайната конструкция на студията, този фигуратив, разсейващ се на фактологични пластове, нанаси, съдържания, задава операционните метафори на преработка, отделяне, обогатяване. Преди да бъде програмна, студията е опис – разгърнат под линия, хронологичен опис на архивата на фолклорната словесност. Очертаното обширно поле – освен песни, приказки, кратки фолклорни образци, ритуали, вярвания – включва краезнание, народна медицина и правни обичаи, народна музика, топография и топонимия. Библиографски е маркирана географията на публикуване на етнографическите сборки и местата на записване. Описът завършва с публикувани в превод сборници с български фолклор, като при всяко от изданията е отбелязан източникът на избраните за превод варианти. Позитивизмът в литературната и фолклорната наука намира своята вдъхновена реализация в изследванията на Ив. Шишманов. Описът като систематичен архив и описателните библиографски резюмета предполагат културостроителни усилия спрямо предосвобожденската епоха, предзадават анализиращи процедури относно определени в студията задачи. Библиографската прецизност започва да работи като програма в „областта на народната словесност и етнографията въобще“ (Шишманов, 1966, с. 8). Уплътняващите се фактологични възли и усилващите се дискурсивни разриви правят все по-видима познавателната проблематичност. Въпросите, които Шишманов поставя (зададени също в приложното поле на цитиране под линия, при него превърнало се в основно), са: „фолклорът наука ли е?“, какъв е предметът, „от една страна, на литературната история и от друга страна – на етнологията и психологията на народите“; какво е разграничението между „естествената и културната история“ (Шишманов, 1966, с. 23). Питането продължава относно „предмета и метода на археологията“, област, в чиито пластове неосветено минало Шишманов като историк на документа съзира близост. Всички тези метарефлексивни съгъствания целят да бъде дефиниран обект, очертано изследователско поле, диференцирани научни дисциплини. Трудно обозрими фактографски усилия, серии от библиографски регистри по теми (приложени под линията на цитиране) аргументират програмността на студията, която в края Шишманов с жанрово отместване нарича бележки. „Настоящите бележки“, пише той, „биха могли и да се допълнят на много места, но са все пак достатъчни да ориентират един млад начинаещ етнограф в недогледната област на неговата наука“ (Шишманов, 1966, с. 61). Фолклор, етнография, библиография, културна история, история на науките търсят предметното си обособяване през фактологични прагове и епистемологични решетки в „Значението и задачите на нашата етнография“. През въпросите на Шишманов тези проблематизации ще намерят систематичен отговор в „Очерци по българския фолклор“² на М. Арнаудов. Арнаудов споделя разбирането за съответствие между обществена мисъл и „обществени учреждения“ и включва в провеждания от него понятиен анализ променящото се назоваване на СБНУНК като институция на мисълта³. В

²М. Арнаудов. Очерци по българския фолклор. – София: Мин. на нар. просвещение, 1934; второ изд. „Очерци по българския фолклор“. (Т.1, 1968; Т.2, 1969). Цитирането тук е по третото издание: Арнаудов, М. Очерци по българския фолклор. – София: Акад. изд. „Проф.Марин Дринов“. Т. 1, 1996.

³„У нас, пише Арнаудов, гдето за „фолклор“ се заговори сравнително доста късно, макар проучванията да бяха започнати твърде рано, отначало си проби път по руски пример означението „народни умотворения“, което получи за дълго време официално признание, особено чрез известния „Сборник за народни умотворения“, издаван от Министерството на народното просвещение. Под „народни умотворения“ се разбираше обаче съгласно програмата на този сборник от 1889 г. не само народното творчество и вяра, но и народният живот изобщо, така че точно разграничение между фолклор и етнография не се прокарваше. При това вместо фолклор постепенно – след 1890 г. – влезе в употреба думата „народонаука“, както вместо етнография се казваше вече „народопис. (...) Тъкмо по силата на подобни разбираня изданието на министерството, откак премина у Българската академия на науките и

отпратка към „Значението и задачите на нашата етнография“ (която „често привеждаме“, пише Арнаудов) е проследена промяната в скептицизма на Шишманов спрямо фолклора като наука (Арнаудов, 1996, с. 67–68). М. Арнаудов представя научни системи, авторски позиции, афористични възгледи, привеждайки ни през въпроса: фолклорът словесно творение ли е, или е ред в познавателно поле, очертано от етнография и етнология до социална антропология и институции на традиционното живеене. В следващо издание на „Очерци по българския фолклор“ проследява тази динамика в „обема на понятието“ фолклор до 60-те години на XX в., позовавайки се на противоположни тези на П. Динеков и Хр. Вакарелски (Арнаудов, 1996, с. 70). При четене ни се струва, че М. Арнаудов не разрешава гносеологическите възли, които се усложняват, но всъщност провежда метарефлексивни сондажи в познавателното поле на хуманитаристиката в широк обсег от средата на XIX и първите десетилетия на XX век. Литературни историци, анализирали научните системи на Ив. Шишманов и М. Арнаудов, посочват хетерогенни изследователски полета и интердисциплинарни пресичания⁴. В случая това, на което би трябвало да се обърне внимание, е метарефлексивната позиция на Ив. Шишманов, който проблематизира междудисциплинарни свързвания и отграничавания на фолклористиката. В перспективата на теория на познанието М. Арнаудов провежда детайлни разграничения в трептящата актуалност на пресичащи и оспорващи се научни полета. Присъщото за Арнаудов полагане на изследователската мисъл в протичащи в момента диференциации на дисциплини и области е проява на висока степен на историографска метарефлексия. Докато при съполагането и разграничаването на дисциплини контекстът на социалните науки, съотносими с фолклора, се е разраствал, неочаквано са се проявили дълбинни пресичания и в сферата на лингвистиката. Проследяването на променящи се предубеждения и възникващи практики в научното поле (Арнаудов, 1996, с. 71–73) резюмира изучаването на фолклорната словесност като съотносимо към „историческото, сравнителното или общото езикознание“. Между сравнително езикознание и сравнителен фолклор се установяват перспективи, по-рано смятани за „безполезна“ (Арнаудов, 1996, с. 72). Арнаудов цитира появата на необичайна дисциплина като „Wörter und Sachen“ (думи и неща), в която „лингвистиката нахлува със собствената си метода във фолклора“ (Арнаудов, 1996, с. 98). Историята на научното мислене на XX в. ни позволява днес да разпознаем в нея лингвистична аргументация на социалната антропология. Метарефлексивният анализ на М. Арнаудов набелязва конфликтни точки, проведени дебати и отвоювани позиции между „консерватизма“ на класическата филология и „историческите и психологически предпоставки“ на фолклора (Арнаудов, 1996, с. 72). Гносеологическите обследвания открояват обща насока на пресичане на научни области, полета на изследване, споделена „метода“. Следвайки осъществен епистемен обрат, Арнаудов полага фолклора и литературата, „еманципирала се отдавна от гледища и методи на филологията“ (Арнаудов, 1996, с. 83), в различаващи се познавателни перспективи. Обособяването на литературната история от филологическия аналитизъм

навърши своя 26 том, биде преименувано в „Сборник за народни умотворения и народопис“ (т. XXVII, 1913)“. Цит. по: Арнаудов, М. Пос. изд., Т. 1, 1996, с. 15–17.

⁴Г. Димов проектира научните занимания на Ив. Шишманов в „хуманитарното знание изобщо“: „както въпросите на етнографията и фолклора, така и проблемите на националното ни възраждане, както литературната и общокултурната история – наша и световна, така и развитието на съвременния духовен живот (...) задачите на родното образование, на просветата, на възпитанието, ... цялото културно строителство в новата българска държава“. Цит. по: Димов, Г. Иван Шишманов – бележит литературен историк, народовед и културолог. Предг. към. Генчева Кр. Иван Д. Шишманов. Биобиблиография. – София: ИК „Гутенберг“, 2003, с. 8–9.

Според П. Динеков: „Фолклористичната дейност на М. Арнаудов е така широка, че мъчно може да се обхване в своята цялост (...) много често тя е преплетена с етнографията, митологията, литературната наука и народопсихологията“. Цит. по: Динеков, П. „Проф. Михаил Арнаудов и българският фолклор“. В: Арнаудов, М. Психология на литературното творчество. В два тома. Т. 2. София: „Захарий Стоянов“, 2008, с. 446.

резултира в „границы и възможности” на научното поле⁵. Когато в почитната дистанция спрямо древните текстове се актуализира настоящето, миналото придобива измерение на историчност. В пресичането на изследователски полета, без да се отказва от филологическия аналитизъм, литературната история отвоюва не просто темпорална компонента, а перспектива спрямо протичащи във времето изменения⁶. М. Арnaudов по-скоро проблематизира хоризонт на познание в поредица от съполагания/отмествания между фолклор и литературна история, отколкото теоретизира. Но извежда литературната история от реда на изброяване на фолклорни сборки и етнографически сборници в студията на Шишманов „Значението и задачите на нашата етнография“. Литературната история се оказва в предисторията на решително заявена „задача – да изследва преломите в собствения си развой” (Георгиев, 2017, с. 267).

В отношение към позицията на Шишманов, Арnaudов е в перспективата на своеобразна теория на познанието, която следва общите разграничения между естествени и духовни науки, прави видими праговете между науки за обществото и науки за човека, проследява разрывите между социални науки и филология, задава най-фини филтри на различие между филология и литературна наука. Пресичане на области, които науките отграничават като свой „предмет”, нови „клонове на знанието”, усъмняване в метода, скептицизъм спрямо методологията – чрез тези проблематизации в „Очерци по българския фолклор” М. Арnaudов описва статута на хуманитарните науки в края на романтично вгледания XIX в. и началните десетилетия на скептичния XX век. В пределна абстрактност (отвъд установени клонове на знанието, нововъзникващи науки и пресичащи се полета на изследване) търси решение в неутрализиране на въпроса за „предмета” чрез инструментализация на познанието (проучване, класификация/систематизация, мисловни операции). Предлага теоретичният екскурс да включва не само разклоняващите се области на знанието, но и мисловната „археология” на изследователската позиция. Арnaudов провежда поредица диференциации, базисни при конституиране на полето на литературната наука, които на свой ред в отложен времеви порядък ще бъдат проблематизирани от дискурсивни пресичания, дисциплинни сближавания, интердисциплинарни синтези и концептуални обмени. Епистемните „измествания” и „прекъсвания” (Фуко, 1996, с. 8) са неизменно проблематизирани от епистемологичните преобразувания на персоналните изследователски системи. Конфигурирането на полето на литературната история протича през активна рефлексия над познанието и предполага изработване на изследователска метапозиция. Персоналните системи на литературните историци Ив. Шишманов, М. Арnaudов, Б. Пенев ни убеждават в това.

⁵Историк на културата, Ал. Кьосев историзира възникването на филологията в първопроаявата ѝ на класическа, последвано от специфициране в духа на позитивистичния XIX в. на процедурите на „езикова, граматична и текстологична реконструкция на автентичността” на древните текстове. Самоотричаща се крайност на „филологическия идеал” за внимателно четене е превръщането му в „граматическа археология на езика и историко-културна реконструкция на контекста”. Кьосев, Ал. Караниците около четенето. – София: Сиела, 2013, с. 514–515.

⁶В краевековието на XIX в. руският учен А. Н. Веселовски, за чиито изследвания Арnaudов пише, че смайват със знание в област между народната поезия и литературата на други народи (Арnaudов 1996: 52–53), провежда процедура по отграничаване на полето на литературната история, историзирайки литературните феномени и разширявайки историческия ракурс с паралелния ред на устната словесна култура. В полето, изследващо литературноисторическата динамика между устойчивост, изменение и значещи повторения (според Веселовски със статут на закономерност), свой ракурс ще дефинира и историческата поетика – не спрямо фолклорната словесност, а спрямо собствено поетическото на словесността. Веселовский, А. Н. Историческая поэтика. М., 1989, с. 42–58.

Програмата по историческа поетика на Веселовски има подзаглавие „Въпроси и отговори”. Припомняйки това, Никола Георгиев прави видима оптиката на литературоведския функционализъм на руския учен като „едно от благородните предизвикателства на миналото” към литературната наука на XX век. Георгиев, Н. Към предисторията на бъдещата история на българската литература. Цит. по Георгиев, Н. Т. I. Литературна теория. Питания и изпитания. – София: Изток-Запад, 2017, с. 276.

Стари пътувания през България

„Стари пътувания през България” – под това заглавие СБНУНК помества поредица от проучвания, представящи пътни бележки, маршрутни описания на посланически пътувания, пратеничества до Цариград, „пътешествия на Изток”. Публикувани са студии на Христо Кесяков и Любомир Милетич. *„Стари пътувания през България в посока на римския път от Белград за Цариград”* на Ив. Шишманов (СБНУНК, IV, 1891) е своеобразно въведение към „целия отдел”. Документална основа са шест открити в архив пътеписа. Фактологичните серии, които Шишманов привежда в студията, обхващат хетерогенни извори: песни и предания; официални турски документи – ръкописни и печатни в библиотеки на Цариград; исторически арабско-турски съчинения в Народната библиотека в София; летописи; семейни хроники – на поп Йовчо, с уточнението, че е печатана „в последната и в тая книга на Сборника” (Шишманов, 2020, с. 191). За пътеписите на европейски пътешественици от XV до XVIII столетие Шишманов посочва: „Първи, който обърна у нас вниманието върху тия крайно любопитни паметници, бе Иречек” и цитира негова студия в „Периодическо списание” от 1883/1884 г. (Шишманов, 2020, с. 191). В своеобразна археология на знанието и чрез аргументи, набавяни в полетата на разнородни дисциплини (топография, топонимия, археология, история на строителството, архитектура, демография), в историческия и географския диагонал на древния „римския път” Шишманов разкрива непознат свят „на отминали столетия”. Прагът на информационна наситеност е достигнат, пределът на фактографиране е видим. В саморефлексивен коментар авторът посочва обяснителните бележки, „без които не може да се мине, и които даже и под чертата биха захванали двойно повече място отколкото самият текст заема” (Шишманов, 2020, с. 199). Срезът на студията („срез” – в графичен и в литературноисторически смисъл), половината от текста на която „тече” под линия, е визуална проекция на епистемните преобразувания на литературната наука, която специфицира свой ракурс и оптика спрямо полета на знанието на други науки. Книги, зазидани в основите на сгради, този образ в местни предания, които Шишманов издирва и повтаря в „Стари пътувания през България...”, е добра визуална и познавателна метафора на необичайното свръхнарастване на бележките под линия в студията. Метафората за книги, зазидани в основите на сгради, би могла да се отнесе общо към графично-смысловото структуриране на студиите на Шишманов, които ни уверяват, че организацията на знанието и диференцирането на дисциплините в научното поле може да бъдат наблюдавани като дискурсивни събития в една изследователска система. Историографските студии на Шишманов свръхумножават и семантизират фактологичното до предел, който да обезпечи фактографски познанието, но и задават преобразуванията на следващи изследователски оптики в една възможна история на литературната наука.

Епистема в понятиятната валидност на Фуко в „Археология на знанието” е „ансамбъл от отношения, които е възможно да се открият между науките от една епоха, когато ги анализираме на нивото на дискурсивните правилности”, преобразувания, изменения (Фуко, 1996, с. 218). Да се наблюдава от съвременна позиция конфигуриране на полето на литературната наука, изисква едновременно анализ на конституиране на полето и на праговете на дискурсивни изменения в него. Или: предполага наблюдения, разположени между двата типа исторически анализ. Освободени от описателните разграничения в предложената от Фуко типология, т. нар. „епистемологически” и „археологически” анализ (Фуко, 1996, с. 216–217) всъщност полагат перспектива в дискурсивните преобразувания. Спрямо конфигурирането на полето на литературната наука може да бъде приложена историческа перспектива, но наблюдението не би могло да следва хронологичен порядък. Познанието може да бъде осъществено в категории на историческото мислене, но хронологията му е пресечена от множество ракурси на някакво настояще. Епистемологичните измествания и преобразувания в полето пребивават в подвижността на персоналните изследователски системи. Винаги възможният генеалогичен ракурс е обезпечен от анализиращо връщане към други системи на мислене (и от произвеждане на ключови изследвания), като тези политики на перманентни актуализации произвеждат и съответните проблематизации. Безспорно е, че „Увод в литературната наука” на М. Арnaudов (изданието на книгата от 1920 г.) задава „нов тип рационалност” в структуриращата се метаперспектива в полето на литературната наука. Но също така – трите издания на книгата не

само са част от различни историко-културни контексти, но и произвеждат в тях различни смислови контекстуализации. С детайлна аналитичност и мощна систематизираща мисъл в „*Основи на литературната наука*”⁷ М. Арnaudов слага ред в познавателно поле, прекосяването на което го изправя пред апории. В поредица от семантични замествания анализира понятието *литература*; полага историята като „наука за развитието” сред системи на знанието и науки за принципите; провежда разграничение между *литературна история* и *литературна наука* (Арnaudов, 2008, с. 33–40). Въпросът „Възможна ли е литературна наука?”, зададен от Арnaudов като познавателна апория, когато протича диференциране на дисциплини, и като проблематизация, когато предстои аргументиране на полето, днес е риторическо подчертаване. Да обърнем внимание и на следната апория. Със силно доверие „в проникателността на човешкия ум”, след поредица от примери в световната наука, с рационална възторженост е обобщено: „науката се строи кумулативно” (Арnaudов, 2008, с. 40). В раздела „Прогресивна разработка на знанието” обаче се описва движение в научното поле, което съответства на съвременната теория на научните революции и т. нар. „смяна на парадигмата” по Т. Кун (2016). Според Арnaudов установени теории (твърдения, интерпретации, актуалност на мисленето) се оказват „относително правилни” и са непрекъснато допълвани и заменени. „Пределът на познаваемото” се отмества, променя се разбирането за „света на опита” и се поставя въпросът за „норма на научност” (Арnaudов, 2008, с. 43–47). В „*Основи на литературната наука*” М. Арnaudов проследява (казано в хоризонта на „археология на знанието”) историята на „различни полета на конституиране и валидност” (Фуко, 1996, с. 9) на категории, чийто анализ от днешна гледна точка е отвъд дефинируемостта. Анализирана е историческата етимология и променящата се семантизация на *литература*, от една страна, и *наука* – от друга, съответно – на литературна наука и литературна история (Арnaudов, 2008, с. 33–40).

Една възможна *история на литературната история* прави видимо може би най-същностното в хуманитарните изследвания – способността „да мислим Другото във времето на нашето собствено мислене” (Фуко, 1996, с. 17). Или: способността да мислим своята позиция в дискурсивна съположеност. Ако отнесем синтезите на Арnaudов за научното познание към своеобразна метапозиция на литературния историк, теоретико-систематичните вдъхновения в научното поле ще открият перспектива над безвъпросната самодостатъчност: „усилия на смели умове” за вникване в законите на мисълта (Арnaudов, 2008, с. 39).

Един енциклопедичен проект

„*Студии из областта на Българското възраждане*” (СББАН, 1916, кн. VI) – под това общо заглавие Шишманов публикува студията „В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите” заедно с необнародван преди това дневник от пътуването на руския учен. За българския историк миналото е страна, в която можеш да се завърнеш чрез езикови свидетелства, словесни образци, книжовни документи. Шишманов изминава мислено с Григорович пътуването, като търси аргументи на историята и лингвистиката, разчита културните и персонални основания на срещите му. Има предвид дневника, както и публикуван в 1848 г. очерк на Григорович, но организира своята студия по различен начин. В началото на студията (от стотина страници) присъщите за Шишманов обстоятелства бележки под линия се сглобяват в своеобразен портрет на професора от Казан и Одеса и неговите „заслуги за общославянската наука и по-специално за България” (Шишманов, 1965б, с. 197). След което Шишманов предполага ред от факти, организирани около семантичното подчертаване на годината, в която Григорович предприема своето пътуване. Присъщ за мисленето на литературния историк, прилаган и в други негови студии, това е един от примерите за удачно производство на смисъл от съполагане на факти. Шишманов обявява годината 1844 за особено значеща, семантизира я исторически и съотнася с нея факти, които могат да бъдат

⁷Арnaudов, М. Увод в литературната наука. Задачи – история – съвременно състояние. – София: Всеобща библиотека „Просвета”, 1920. Второ доп. изд.: Арnaudов, М. Основи на литературната наука. Задачи – история – съвременно състояние. – София: Българска книга, 1942. Цитирането тук е по: Арnaudов, М. Основи на литературната наука. – София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2008.

сведени до „първи“ (Шишманов, 1965б, с. 198–204). „Общее землеописание“ на Константин Г. Фотинова (Смирна, 1843); Първа българска географическа карта на Александър хаджи Русет (Страсбург, 1843); отпечатване от Христати Павлович на „Царственник или история болгарская“ (Будим, 1844) – всеобхватно преписвания преди това ръкопис на Паисий; излязъл същата 1844 година първи брой на първото българско списание „Любословие“, издавано от К. Фотинов в Смирна; „Първичка българска граматика“ на Ив. Богоров (Букурещ, 1844). Землеописание, географическа карта, история, граматика, списание – всеки от приведените факти по съполагане предполага други, които Шишманов продължава да съотнася спрямо пределно ограничен времеви определител: „В 1844 г. Берон построява девическо училище в Котел и го издържа на свои разноски“; в същата година „излизат почти едновременно два български буквара“ – на Бусилин в Москва и на Огнянович в Цариград (Шишманов, 1965б, с. 203). Опитът обаче да бъде изолирана една година и подчертани събитията, свързани с нея, не удържа под напора на контекстуално разширяващите се серии от факти. Календарът на пътуването на Григорович, отбелязан в дневника, отмества годината от лятото на 1844 г. до есента на 1845 г. Шишманов следва дневниковата основа. По свързаност или изясняване привежданите от него факти постепенно разширяват обхвата си, без да губят времеви ориентир. Посочени са знакови преводи на драми на български език, откриване на печатници в Цариград и Смирна, осъществяване на образователна реформа в българските училища, както и „първите по-енергични опити да се повдигне черковният въпрос“ (Шишманов, 1965б, с. 201–203). Привежданите факти нарастват, свързват се в семантични серии и линии. Фактологичните редове прекосяват текста и разгърнати в обстойни бележки под линия, се разрояват в плътно фактографиране, умножаващите се разклонения на което винаги са в годината 1844. Ако мислим метафорите на подредба и съхраняване на знанието, подобна линеарна лабиринтообразна организация на фактографския масив не би трябвало да има отношение към енциклопедията (Еко, 1993, с. 96). Но всъщност е принцип на хронологичните енциклопедии, осъществяващи чрез темпорални маркери (в увеличени мащаб на години и дати) дълбинни системни разрези.

Историкът Шишманов е разбрал, че *срезът*, направен *около определена година*, разкрива в дълбочина (подобно на концентрични кръгове) пластове на обществения, културния, политическия живот. Фактологичните множества, относими към времеви ограничител, са възможност за културноисторически синтез, свързване на значещи събития, открояване на семантизиран релеф. Тази историографска логика на прескоци и свързвания на точки по оста на времето изолира събития, които в своята отделност са и могат да бъдат обявени за първи, но да бъдат положени като начало или мислени като „обрат“, в литературноисторически порядък изисква генеалогическо обследване (перспектива, която Боян Пенев ще приложи в „История на новата българска литература“). Студенти, духовни лица, монаси, учители, за срещите с които Григорович разказва понякога бегло или неидентифицирано, са всъщност книжовници и писатели, граматисти, преводачи на катехизиса и библията, автори на буквари, речници, аритметики, дидактически книги – всички техни деятельности са надлежно обявени и посочени от Шишманов с библиографски отпратки към книжовните им дела. Филологическите разговори, за които пътешествият славист съобщава, търсейки аргументи за своята лингвистична теза, са кратки извадки, които Шишманов разгръща в реконструкция на водените през цялото Възраждане прения за книжовния език. В тези прения всеки от възрожденските автори влиза с теза за книжовния език, с аргументите на своя местен говор, както става видно от писанията им, пространно цитирани и коментирани от Шишманов. Текстът на студията се разполюва от нарастващите бележки под линия. Читателят прави справки, търси изясняващи факти, непрекъснато свързва аргументацията над и под линията на цитиране. Шишманов изгражда многостранна картина на духовно пробуждане и интелигентски кипнеж, на години на учение в световни градове, на положение, придобито с имотност, но на уважение, спечелено с щедро даряване за училища, стипендии, книги. Създава колективния образ на възрожденския човек в порива му към просвета, образование, наука, в борбата и мъченичеството му за вярата. Персоналните резюмета на книжовниците, които Шишманов прави в студията, в мрежа от биографични обстоятелства, библиографски данни за написаното от тях, сюжети на разменени писма и съотнасяне на взаимни свидетелства се свързват в обобщен колективен образ на възрожденския българин.

Подборът, организацията, свързването на фактите в надфактически редове, в смислови полета, в семантизиращи релефи са базисни операции в литературноисторическото поле. Шишманов следва маршрута на Григорович, предава срещите и разговорите, цитира имената на събеседниците. Въпреки абстрактния тезис, че не съществува фактологичен набор във определен систематичен ред, систематизацията в студията очевидно е различна. Въпросът е фактите в описанието на Григорович и в студията на Шишманов едни и същи ли са? Българският историк не отменя документалната основа на източниците – дневника и очерка на професора от университетите в Казан и Одеса. Шишманов следва стриктно маршрута, реда на срещите и тяхното излагане при Григорович. При все това литературноисторическото разбиране за *факт* и *фактографска линия* е проблематизирано. Нещо повече, бихме могли да кажем това, Шишманов прилага „*проблематизиране на документа*”⁸. Литературният историк е отделил ред от факти от дневника и очерка на Григорович – места, обстоятелства, имена, някои от които идентифицира, при други проследява грешка, която „трябва да се поправи” (Шишманов, 1965б, с. 280). В смисловото пространство между тази документална основа и студията Шишманов е произвел серии от контекстуализации, които не се свеждат до една линия, но са свързани в определена перспектива на „картографиране”. Определени факти в първичните документи и в студията са същите. Но фактографските серии и редове в студията са същностно други: обгърнати са с информационен контекст, поставени са на фокус, направени са видими, дадена им е висока резолюция, придобили са степени на литературноисторическа, биографична, персоналистична различимост, придаден им е енциклопедичен синтез. Обстоятелства и личности в разказа на Григорович за пътуването му в 1844–1845 г. в преноса на Шишманов стават факти на литературната история.

Наблюдателният пост на „литерар-историка”

Студиите на Шишманов обявяват неизвестни факти и прилагат необнародвани документи; публикуват се заедно с новооткрити извори и авторски архиви; задават образец за работа с историческия документ, но и го проблематизират; разширяват неимоверно източниците, но и поставят въпроса за систематизацията на нарастващия фактографски масив като въпрос за структурирането на изследователския текст. Те са епистемологичен възел, в който полета на знание, научни дисциплини, изследователски подходи се оглеждат във взаимна диференциация. Необичайната организация на текста на студиите на Шишманов – чрез снемането под линия на масивни семантични блокове, компактни фактологични серии и дълги фактографски линии, предполага при четене усилия да бъдат разграничавани тези полета, дисциплини и подходи. Диференциация, която М. Арnaudов обследва в гносеологически сондажи в „Очерци по българския фолклор” и „Основи на литературната наука”. „Литерар-историк” – така Шишманов определя позицията си, чиято аналитична решетка е конфигурирана от документа, архива, факта. Върху тези опори в „*Един непознат труд на Неофита Бозвели, неговата цена за историята на нашето Възраждане и неговите отношения към „Мати Болгария”*” (СБНУНК, 1901, кн. XVIII) е изграден – бихме казали – класически проучвателен сюжет на открит ръкопис и доказано авторство. Провежданият в студията текстови и езико-стилов анализ може да бъде отнесен към присъщите за литературната наука в края на XIX в. филологически проучвания. Биографичният ракурс, също така присъщ за Шишманов и неговото време, е проблематизиран. „Биографичната критика” се оказва невъзможна „при голямата оскъдица от напълно проверени биографични данни” (Шишманов, 1965а, с. 100). И все пак: привежданата библиография на съчиненията на Бозвели и търсените в нея биографични „докази” (дори при компактното им разполагане под линия) нарастват така стремглаво, че резултатът е свръхинформативна компресия. С изключително – бихме казали – филологическо внимание към езика, Шишманов съотнася новооткрития ръкопис с книжовни трудове на Бозвели и следва автора в словесното му въображение, словотворчество, езикова изобретателност, разгръщайки „предълги съчетания и

⁸Историята е променила отношението си към документа в „едно изменение, макар и не от днес, но несъмнено все още незавършено”. „Тя го организира, разчленява, разпределя, подрежда, разделя на нива, установява серии, разграничава уместното от неуместното, отбелязва елементи, определя единства, описва отношения”. Цит. по: Фуко, М. Пос. изд. (1996), с. 10–11.

спойки на думи”, „риторски периоди”, „патетични възклицания”, „силни” свръхекспресивни епитети (Шишманов, 1965а, с. 102). Чрез изведени извън текста компактни редове от думи е невъзможно да бъде представен автор, но проследеното на това ниво единство на стила може да бъде обосновано доказателство за авторство (което Шишманов прави). Четена днес, студията на Ив. Шишманов „Един непознат труд на Неофита Бозвели...” е пример за това как литературноисторическото поле може да разширява своите обеми и по-ранни проучвания да бъдат отнесени към по-късни изследователски теоретизации. В този смисъл анализиращата оптика в студията би могла да се разчете като *археология и критика на езика*: сондиране на дълбинно протичащи стилови функционалности, историко-лингвистични ферментации, жанрови диференциации, сливане и разделяне на книжовна реч и народен говор, открояване на книжовни и литературноисторически линии на традицията. Фактологично многопластова, трудно четима, студията на Иван Шишманов „Един непознат труд на Неофита Бозвели...” е била внимателно четена от Боян Пенев и Михаил Арнаудов. Процедура на съпоставително четене, приложена между студията на Шишманов и портрета на Неофит Бозвели от Б. Пенев в том трети на „История на новата българска литература”, би открила прагове и разриви на епистемологично изменение на литературната история.

Боян Пенев: изобретяване на интерпретацията

Продължаващият наратив на четири томната „История на новата българска литература” (1930/36) на Боян Пенев следва характерни *виртуални карти* – литературноисторически, географски, политически, стопански, демографски. Единството на т. нар. „дългосрочен период” (по Бродел) се организира от тези структури, които се пренасят и променят. По установена в литературноисторическото поле практика (споделяна пристрасно от Шишманов) Б. Пенев мисли всеки книжовен сборник, ръкопис, сбирка на народна словесност, публикувано издание, отпечатани граматика и учебно ръководство като своеобразни музейни образци, представя ги с обстойно описание, в модалността на исторически документи и неизменно с благовейна почит. Функционализиране на литературните феномени в историко-трансформативен план изгражда историографския наратив, прорязан от *портрети* на възрожденски автори. В тази изследователска рамка е поставен портретът на Неофит Бозвели в том трети на литературната история на Б. Пенев. Библиографията, приложена към персоналията на Бозвели, започва със студията на Шишманов „Един непознат труд на Неофит Бозвели...”, многократно цитирана и в текста. Изложението на Пенев се движи по установени от Шишманов факти, следва предположения от него биографични данни, понякога е много близо до направени вече изводи. Въпреки това портретуването на Неофит Бозвели от Б. Пенев неутрализира въздействието на факта като литературноисторически инструмент и изтегля биографичното на втори план, без да ги отменя. Боян Пенев изгражда авторския образ на Бозвели в променена оптика. Спрямо студията на Шишманов портретът на Неофит Бозвели от Боян Пенев откроява епистемологичен разрыв, който бихме могли да наречем *изобретяване на интерпретацията*.

В „История на новата българска литература” Б. Пенев провежда дълбинни фактографски разслоявания, откроявайки историко-политически разриви, групирайки стопански и демографски серии от данни, задавайки историко-културни срезове (първопечатни книги, ранно книгопечатане, първи печатари, пътуващи библиотекари, читатели, училища, периодични издания, устава на книжовни дружества, революционни устава). В мрежа от историографски контекстуализации литературата на Българското възраждане е генеалогически обследвана в разрывите между писмена и устна словесност, художествена и нехудожествена реч, книжовност и литература. В началото на том първи Б. Пенев обявява епистемологично преобразуване в полето на литературната историография. Главата „Посоки и цели при проучване на новата ни литература”⁹ въвежда *интерпретацията* като смислосъздаваща процедура. Боян Пенев

⁹Този текст на Боян Пенев има двойно контекстуално битие и съответно – смислопроизвеждащо четене. Студията „Посоки и цели при проучване на новата ни литература” е публикувана в кн. II на сб. „Мисъл” за 1910 г.

Литературният историк Бойко Пенчев обявява студията за „програмно” обосноваване на литературноисторическия проект на Боян Пенев, но я чете единствено през модернизисткия хоризонт на

обосновава изследователска перспектива, в която „библиографичните и лингвистични данни, колкото и да са богати, съображенията на историка, колкото и да са логични” (Пенев, 1930, с. 31), преминават отвъд подразбираща се самодостатъчност. „Интерпретацията, пише Б. Пенев, има за основа художественото схващане, като разкрива широки перспективи за научното изследване на литературата и постоянно го коригира” (Пенев, 1930, с. 47). Рационализираните процедури (библиографско проучване, лингвистична компетенция, логически операции) се отместват към и интегрират хоризонта на „историческата интуиция”, мислена като „вътрешно сродяване с писателя и епохата” (Пенев, 1930, с. 32). Изградени върху биографична фактография, документална основа, с внимание към всеки отделен факт, но и с размах на историческо въображение и интуиция, авторските портрети в „История на новата българска литература” са личностово проявление на историческото, скок на човешкото над неотграничимостта на миналото, персонален подпис върху ръкописи, книги и Време. Персоналистичните акценти в историографския наратив на Б. Пенев предполагат изобретяване на „художественото тълкуване” и „интерпретацията” (Пенев, 1930, с. 44; 47) като рефлексивни процедури. Херменевтичното измерение на изследователската перспектива е зададено. Обявено е разбиране за интерпретацията като създаване на исторически „свят” и възсъздаване на историята като „втора действителност”, с което Б. Пенев открива персоналията на Неофит Бозвели (Пенев, 1933, с. 726). Портретът на Неофит Бозвели в „История на новата българска литература” следва зададения от Б. Пенев епистемологичния обрат. Авторският портрет се открива с проблематизация, която Боян Пенев провежда спрямо „ограничения филологизъм”, неизменните „библиография и хронология”, безразборно натрупани в „една книга или в една статия или студия – без да се даде обобщение на фактите”. Критическият анализ изглежда прицелен в базисни литературноисторически договорености, но Пенев не отменя литературоведската компетенция на „анализ на един факт” и „обобщение на редица факти”, а договаря метарефлексивна позиция. Историческото познание „разширява кръга на нашето самосъзнание” (Пенев, 1933, с. 724), пише Б. Пенев, включвайки в кръговете на миналото и векторът на своята съвременност. Персоналията на Бозвели започва с вдъхновена и необичайна аналогия: „историята трябва да се чувства тъй, както се чувства едно художествено произведение – само че тя е най-съдържателното, най-великото и сложно художествено произведение” (Пенев, 1933, с. 725). За литературния историк Боян Пенев „вживяване”, „вчувстване” са процедури на културен семиозис. В херменевтична парабола Б. Пенев обявява превръщането на теорията на интерпретацията в качества на „живия човек” (Пенев, 1933, с. 727) и портретува Бозвели в неотделимост на биографични факти и литературни синтези. Монах, който не е монах: „не е било по характера му да се затвори в манастирската килия”. Автор на дидактически съчинения и учител, който не е „имал търпение да се затвори в някое училище”. Агитатор, чиито слушатели са „българите от различни краища”. Живот „в скитания и тревоги”: „Ако се е заседявал по-дълго време на едно място, то е било в светогорската тъмница” (Пенев, 1933, с. 727–729). Разпознаваеми в този синтетичен образ на Неофит Бозвели, създаден от Б. Пенев, са литературните сюжети и фигури, чрез които Вазов героизира личностите на Възрожденската история и най-героичния – Апостола на Свободата, а Пенчо Славейков – интерпретира силата на творческото устояване в житейските превратности. Портретът на Бозвели от Боян Пенев, създаден с размах на въображението и точност на фактите, е документално-художествена интерпретация, пронизана от личностни обобщения, исторически и творчески универсалии.

В „История на новата българска литература” на Б. Пенев възрожденските писатели стават герои на произведението – История. В несломимата воля за историчност, чрез която Б. Пенев изгражда авторските портрети, се оглежда реалността на биографичното, но също така е търсена препратка към Пенчо-Славейковите фикционални биографии на поетите от Острова на творческия абсолют. Ако се позовем на археологията на литературно-философски съответствия,

„Мисъл”. Дискурсивно разширявайки аналитичната си перспектива в „разместванията и полаганията” основно на „Посоки и цели при проучване на новата ни литература”, набавяйки основания също от критически статии, книгата „Бетховен”, дневника на Боян Пенев, Бойко Пенчев най-вече прави видими процедурите по самосъздаване на Аз-а, работата по „раждане на модерния, естетически субект”. Цит. по: Пенчев, Б. Тъгите на краевековието. – София: Литературен вестник, 1998, с. 225–260.

проведена от Бойко Пенчев: „императивът за човека на Боян Пенев” е „героическа естетика, чиито ключови места са борбата със света и себе си (...). Централната фигура на тази естетика, Творецът...”. Това е „героическата, патетична и монументална естетика на Славейков и Боян Пенев” (Пенчев, 1998, с. 247; 249). Ракурсът на настоящето в историографския наратив на Б. Пенев придава на миналото хоризонт на историчност. За Ив. Шишманов историческото е ценност само по себе си. При литературния историк Б. Пенев – към миналото винаги е отправен векторът на настоящето. Б. Пенев свързва различни образи на българската историчност от XVI в. до XIX в. с отделни „точки” (литературни събития, жанрове, автори, граждански позиции) на своята съвременност. Това е модернистският проект на историографа Б. Пенев. Боян Пенев мисли биографичното като личностна проява на историческото, проявление на епохата в индивидуална проекция. Но предпоставя творчески самоидентификации при четене (подобно на Славейков в „На Острова на блаженитие”) с всички възрожденски герои на своята литературна история. Оригиналната концепция за историческия ход и културния образ на българската литература, персонализмът на автори, типове творчество, естетики, разказани като животописи в „На Острова на блаженитие” (1910), правят Пенчо Славейков културополагаща фигура на модерността. Валидността на биографичния подход в литературната наука в края на XIX в. и началото на XX в. поставя Б. Пенев в близост до персоналистичния проект на Славейков. „Една благодарна задача – до ценни резултати; обилен материал – изключителни личности!” – това резюмира Б. Пенев в лекционните си записки (Пенев, 1933, с. 725). Синтез, който интерпретативно ще разгърне в авторските персоналии на книжовници, монаси, учители, географи, граматисти, вестникари, борци за църковна независимост, журналисти, революционери, поети, писатели, драмописци. Исторически определени, биографично конкретни, литературно персонализирани, авторските портрети в „История на новата българска литература” са мислени като част, в чиято знаковост може да се провиди образ на цялото, върховни личностни проявления във върховни исторически превратности. Боян Пенев абстрахира биографичното като национално, персоналното като универсално и представя исторически конкретното като уникално за българската литература като литература.

Историко-теоретичен синтез

Анализ на конфигуриране на полето на литературната наука изисква метапозиция спрямо персоналните изследователски системи. Литературният историк пребивава в разрива на времената, в който миналото откроява свои пластове от перспективата на настоящето. „Наистина откъде би могъл да говори той, ако не, тръгвайки от този разрив, който историята му предлага като обект – и от неговата собствена история?”. Въпросът на Фуко индивидуализира позициите, определящи „границите на полето, чийто резултат то самото е” и може да бъде установено „единствено чрез тяхното сравняване” (Фуко, 1996, с. 14). За Ив. Шишманов, Б. Пенев, М. Арнаудов позицията на литературен историк е дълг пред едно заплашващо да изчезне минало, чиито свидетелства трябва да бъдат съхранени. И тримата имат съзнание за основополагане, не на основоположници. Всеки от тях е в двойна положеност между набавянето, описанието и подреждането на архивата на Възраждането, между винаги обектната наличност на документа и винаги семантичната отвореност на фактите към систематизация и интерпретация. Позицията на литературния историк е да пресече разбягващата се множественост във валидна повторимост на базисното ниво на фактите и да я отвори във високи нива на абстракцията. Персоналната литературноисторическа оптика е пребиваване в различието. Всяко разширяване на контекста към други персонални системи или към различен ракурс откроява разрив. Като дискурсивни събития тези разриви трябва да бъдат наблюдавани в метаперспектива.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Арнаудов, М. (1996)	<i>Очерци по българския фолклор. Трето фототипно издание.</i> Т. 1. София: Акад. изд. Проф. М. Дринов. (Arnaudov, M. Ochertsi po balgarskia folklor. Treto fototipno izdanie. T. 1. Sofia: Akad. izd. Prof. M. Drinov.)
Арнаудов, М. (2008)	<i>Основи на литературната наука.</i> София: УИ „Св. Климент Охридски”. (Arnaudov, M. Osnovi na literaturnata nauka. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski”.)

- Георгиев, Н. (2017)** Към предисторията на бъдещата история на българската литература (Методологически размисли). – В: Георгиев, Н. *Избрано в два тома. Т. I. Литературна теория. Питания и изпитания*. София: Изток-Запад, с. 267–303. (Georgiev, N. Kam predistoriyata na badeshtata istoria na balgarskata literatura (Metodologicheski razmisli). – V: Georgiev, N. Izbrano v dva toma. T. I. Literaturna teoriya. Pitania i izpitaniya. Sofia: Iztok-Zapad, s. 267–303.)
- Еко, У. (1993)** *Семиотика и философия на езика*. Прев. от англ. Юл. Константинов. София: Наука и изкуство. (Eko, U. Semiotika i filosofia na ezika. Prev. ot angl. Yul. Konstantinov. Sofiya: Nauka i izkustvo.)
- Кун, Т. (2016)** Кун, Т. Структурата на научните революции. Прев. Ив. Томова. София: Изток-Запад, 2016. (Kun, T. Strukturata na nauchnite revolutsii. Prev. Iv. Tomova. Sofiya: Iztok-Zapad, 2016.)
- Кьосев, Ал. (2013)** *Караниците около четенето*. София: Сиела. (Kyosev, Al. Karanitsite okolo cheteneto. Sofia: Siela)
- Пенев, Б. (1930)** Посоки и цели при проучване на новата ни литература. – В: Пенев, Б. *История на новата българска литература. Том I*. Под ред. на Борис Йоцов. София: Държавна печатница, с. 9–48. (Penev, B. Posoki i tseli pri prouchvane na novata ni literatura. – V: Penev, B. Istoria na novata balgarska literatura. Tom I. Pod red. na Boris Yotsov. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, s. 9–48.)
- Пенев, Б. (1933)** Неофит Бозвели. – В: Пенев, Б. *История на новата българска литература. Том III*. Под ред. на Борис Йоцов. София: Държавна печатница, с. 723–803. (Penev, B. Neofit Bozveli. – V: Penev, B. Istoria na novata balgarska literatura. Tom III. Pod red. na Boris Yotsov. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, s. 723–803.)
- Пенчев, Б. (1998)** Грижите около едно раждане (някои генеалогически аспекти на литературноисторическия проект на Боян Пенев). – В: Пенчев, Б. *Тъгите на краевековието*. София: Изд. Литературен вестник, с. 225–260. (Penchev, B. Grizhite okolo edno razhdane (nyakoi genealogicheski aspekti na literaturnoistoricheskia projekt na Boyan Penev). – V: Penchev, B. Tagite na kraevkovieto. Sofiya: Izd. Literaturen vestnik, s. 225–260.)
- Фуко, М. (1996)** *Археология на знанието*. Превод и бележки Ант. Колева. София: Наука и изкуство. (Fuko, M. Arheologia na znaniето. Prevod i belezhki Ant. Koleva. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Шишманов, Ив. (1965а)** Един непознат труд на Неофита Бозвели, неговата цена за историята на нашето Възраждане и неговите отношения към „Мати Болгария”. – В: Шишманов, Ив. Д. *Избрани съчинения. Т. I. Българско възраждане. Студии*. Под ред. на Г. Димов. София: БАН, с. 93–165. (Shishmanov, Iv. Edin nepoznat trud na Neofita Bozveli, negovata tsena za istoriata na nasheto Vazrazhdane i negovite otnoshenia kam „Mati Bolgaria”. – V: Shishmanov, Iv. D. Izbrani sachenieniya. T. I. Balgarsko vazrazhdane. Studii. Pod red. na G. Dimov. Sofiya: BAN, s. 93–165.)
- Шишманов, Ив. (1965б)** В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844 – 1845) и неговите отношения към българите. В: Шишманов, Ив. Д. *Избрани съчинения. Т. I. Българско възраждане. Студии*. Под ред. на Г. Димов. София: БАН, с. 194–297. (Shishmanov, Iv. V. I. Grigorovich, negovoto pateshestvie v Evropeyska Turtzia (1844 – 1845) i negovite otnosheniya kam balgarite. V: Shishmanov, Iv. D. Izbrani sachenieniya. T. I. Balgarsko vazrazhdane. Studii. Pod red. na G.

Dimov. Sofiya: BAN, s. 194–297.)

Шишманов, Ив. (1966)

Значението и задачите на нашата етнография.– В: Шишманов, Ив. Д. *Избрани съчинения. Т. II. Фолклор и етнография. Литературна теория, история и критика. Статии по обществени и културни въпроси.* Под ред. на Г. Димов. София: БАН, с. 7–61. (Shishmanov, Iv. Znachenieto i zadachite na nashata etnografiya. – V: Shishmanov, Iv. D. Izbrani sachenieniya. T. II. Folklor i etnografiya. Literaturna teoriya, istoriya i kritika. Statii po obshtestveni i kulturni vaprosi. Pod red. na G. Dimov. Sofiya: BAN, s. 7–61.)

Шишманов, Ив. (2020)

Стари пътувания през България в посока на римския път от Белград за Цариград. – В: *Антология „Сборник за народни умотворения. Научен и книжовен дял.* Съст. Б. Христов. Т. 1. София: Нов български университет, с. 189–319. (Shishmanov, Iv. Stari patuvaniya prez Bulgariya v posoka na rimskiya pat ot Belgrad za Tsarigrad. V: Antologiya „Sbornik za narodni umotvoreniya. Nauchen i knizhoven dyal”. Sast. B. Hristov. T. 1. Sofiya: Nov balgarski universitet, s. 189–319.)

This is an open access article distributed under the CC BY-NC 4.0 license - <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>